

EL PUXU DEL RITUAL NA ESPRESIÓN D'UNA IDENTIDÁ. L'ANÁLISIS DE KORRIKA*

TERESA DEL VALLE

ENTAMU

La situación d'una llingua amenorgada ye tala qu'esixe de contino un esfuerzu per parte de los sos falantes a la hora de tresmitir la importancia que tien la so sobrevivencia y espoxigue, al tener qu'enfrentase davezu con situaciones abegoses y dominantes. Magar ello, la xera creativa pue ser parte del procesu y nella ye posible atopar la elaboración de formes espresives que tresmiten les esmoliciones d'un coleutivu o coleutivos de forma trupa y puntual. El ritual surde comu contéu poderosu pola so capacidá pa dar a les aiciones, al tiempu y al espaciu una intensidá tresformadora más allá del llugar y el momentu nel que trescurre l'aición. Y ye nesti contestu del poder del ritual onde la presentación de *Korrika* algama'l so braeru sen.

---

* Esti artículu afitase na obra "*Korrika. Rituales de la lengua en el espacio*" y foi'l tema d'una conferencia dada por Teresa del Valle, Caderalga d'Antropoloxía Social de la Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidá del País Vascu, el 18 de febreru de 1991 n'Uviéu, na presentación de la revista *Cultures*.

L'enclín de *Korrika* asítiase nel estudiu de la etnicidá teniendo en cuenta tres dimensiones: hestórica, interaicional y simbólica. Dientru d'esta cabera propónse l'estudiu de *Korrika* comu una aición simbólica que recueye al empar lo interaicional y contestualízalo nel momentu hestóricu, políticu y llingüísticu nel que surde y medra. Dende l'averamientu metodolóxicu, l'asitiar l'estudiu nel nivel simbólicu va empobinao a recoyer les formes de sentir, interpretar y significar les manifestaciones y rellaciones étniques per una riestra d'aiciones rituales. Al afitar l'interés na interaición lo mesmo a nivel d'individuos que d'ensames y de los ensames ente sí, arránase por analizar aspeutos del procesu d'elaboración de la identidá. Al contestualizalo nel momentu hestóricu quier facese una miesta interpretativa cola que se xeneren entrugues en dambes direiciones qu'engranden la bayura del análisis. Entá más, al tener muncho que ver la investigación fecha coles distintes conceiciones del nacionalismu vascu, el facer medrar esa miesta ye un mandáu de la mesma problemática más qu'una escoyeta a tener en cuenta.

Nel estudiu que s'amuesa tuviéronse en cuenta entós: la perceición y valoración de la dixebra tanto dende'l grupu o grupos d'actores en referencia a sí mesmos y a otros grupos; la perceición ya interpretación de les llendes que pue establecer cada grupu y onde entren conceutos y espresiones de la territorialidá. En too ello hai un perfuerte conteníu EMIC y tamién l'alloñamientu de la observadora participante.

La investigación féxose ente 1980-1991, tiempu nel que se celebraron siete *Korrika*, siguiéndose en parte les

dos caberes. Los kilómetros caminaos en ca carrera foron de 1800 a 2080. Los datos recoyios abarquen toles ediciones, pero la cuarta foi la que se siguió dafechamente, dende l'aniciu n'Atharratze hasta l'acabu n'Iruñea. Les téuniques emplegaes fonon: la observación xeneral y focal recoyida nos diarios de campu; entrevistes xenerales y específiques; documentación varia; audiovisuales (cartelos, semeyes, pintaes, programes de radio). Los datos atropaos son de mena dixebrada: miembros de la organización, participantes, observadores, persones esmolgaes pol euskara. Tuvieronse en cuenta tamién variables d'edá, sexu, llugar d'orixe y graos de conocencia del euskara. Recoyóse asinamesmo la esperiencia de *Korrika* dende la participación direuta na carrera y dende les comunidaes per onde pasaba, teniendo en cuenta la igua, el pasu y la evaluación que facía la xente del acontecimientu. Pol retiñiu que tuvo nos distintos periódicos locales, l'estudiu de les cróniques, reportaxes, editoriales, etc., foi importante p'arrecoyer les estremaes visiones y llectures y pa emplegar esos datos en rellación a los que s'atropaben emplegando otres téuniques.

Peñerando los datos de les siete ediciones foi posible perfacer l'análisis cronolóxicu del so desendolque nel tiempu: 1980-91; espaciu curtiu per un llau pero granible y complexu per otru cuando s'asitia nel contestu de la situación llingüística y de los acontecimientos políticos más allá del fechu concretu de la carrera.

Pola cueta, l'enfoque principal empobínase a les distintes llectures y niveles de significáu que lo mesmo la investigadora que los participantes ya los espectadores-y dan a *Korrika*.

Al evaluar la relevancia de la investigación hai qu'aseñalar lo que vien darréu:

1. El tratamientu del ritual d'una aición averada nel tiempu y nel espaciu, col enfotu d'esbillar conocimientos de procesos que tienen gran valir social ya munchu impautu políticu.
2. La francedura de les dicotomías rural-urbano cola que s'enfiló munches vegaes l'estudiu de la cultura vasca, porque *Korrika* ye un fechu que trescala les dixebrés ecolóxicas.
3. L'amosar delles interpretaciones dientru de los procesos d'escoyeta que tienen llugar en cuantes al emplegu d'elementos, divises, vezos culturales, nos procesos d'etnicidá y nos movimientos nacionales.
4. El contribuyir con un casu actual al estudiu de los procesos de creación de tradiciones na llinia plantegada por Eric Hobsbawn (ed.) *The Invention of Tradition*, 1983, so la forma na que s'encadarmen tradiciones en menos d'una década (1980-87).
5. Apurrir datos al alderique so les torgues p'algamar una interpretación, una esplicación del fenómenu, cuando los actores y la investigadora puen amosar una variedá de llectures d'una mesma aición. L'allugamientu que se defende nel trabayu ye'l de rescampar la bayura qu'ufierta l'inxertamientu de les distintes perceiciones de les persones que participen na aición, más qu'amosar una interpretación comu verdá única. De la mesma manera, percalcar en too ello que la consideración del contestu nel que se da l'aición ye central nel análisis.

6. Amosar la interrellación ente lo simbólico y l'alrodiu social, políticu ya hestóricu, sobremanera cuando s'estudien fenómenos en sociedaes industrializaes.
7. L'enfotu nun ta n'atribuyir una orixinalidá a la creación de *Korrika*, porque'l correr con un símbolu rastréxase yá na antigua Grecia. L'enfotu ta n'analizar los elementos que faen de *Korrika* una aición cultural qu'en munchos momentos ye pescudada comu un inventu vascu.

I. LA CREACIÓN DE KORRIKA: DEFINICIÓN Y RELACIÓN COL ALRODIU

La definición téunica de *Korrika* ye la d'una pergrande carrera a pie, per relevos d'a kilómetru na que miles de corredores, homes y muyeres de toles edaes caminen los siete territorios vascos llevando un símbolu identificáu comu "el testigu". Tien comu finxu principal el sofitu popular al euskara, recoyendo nos más de los sos 2800 kilómetros les ufiertes económiqes y l'encontu dafechu pa la reuskaldunización. L'entamu ta al cargu d'AEK (Alfabetatze Euskalduntza Koordinakundea-Coordina-dora d'Euskaldunización y Alfabetización), una organi-zación que lleva más de venti años trabayando pol sofitu ya l'esporpolle del euskara.

El protagonista de *Korrika* ye'l testigu. Ye una talla cilíndrica, valera, fecha en madera pol escultor vascu Remigio Mendiburu y simboliza l'euskara. En cada *Korrika* lleva dientru un mensaxe y nes manes del primer y postreru corredor fiensa l'aniciu y l'acabu de la carrera.

Nun ye competitiva. L'enfotu cimeru ta en que'l testigu aporte al final, pasando de mano en mano.

Korrika ye un acontecimientu averáu nel tiempu y nel espaciu al facese per primer vegada n'avientu de 1980, saliendo d'Oñati en Gipuzkoa. La cabera salió de Gasteiz en marzu de 1991.

La so organización

Korrika tien una pre-campaña que consiste sobretoo n'algamar conteos ente les distintes entidaes y ensames que percontien la carrera y llograr el sofitu económicu. Tolos kilómetros tienen un valir y cada kilómetru mércase enteru dependiendo'l preciu de la importancia que se-y dea y que nun foi siempre la mesma. Citaré comu exemplu'l valir de los kilómetros na cuarta *Korrika*:

Capitales: 150.000/300.000 ptes.

Ciudaes grandes: 75.000/150.000 ptes.

Pueblos: 30.000/75.000 ptes.

Mínimu: 20.000 ptes.

Les más de les veces los kilómetros mérquenlos entidaes, asociaciones, instituciones. Otres, miembros d'un grupu o "cuadrilla" qu'escoten proporcionalmente p'allegar al total del preciu. En tolos casos ye'l grupu'l que toma'l determin d'escoyer a la persona qu'habrá llevar el testigu col dorsal oficial onde se conseña'l número del kilómetru. Hai vegaes qu'un individuu, o más corriente una entidá, patrocina la participación d'una persona con significancia cultural destacada: por exemplu, en K-3 en

Donostia la CAP (Caxa d'Aforros Provincial) pagó'l kilómetru qu'anduvo'l cantante Mikel Laboa.

En cada ciudá a pueblu concretu pue percontíase *Korrika* mercando bonos d'aidanza o "kilómetru ceru". Éstos permiten la incorporación "oficial", o lo que ye lo mesmo, correr llevando un dorsal col número ceru. Pero, en tou casu, cualisquier persona y en cualquier kilómetru pue participar, cenciellamente corriendo.

Los entamadores guarden siempre dalgunos kilómetros, comu'l caberu, pa que'l "testigu" lu lleven miembros representativos d'AEK.

L'alrodiu

Pa pescudar *Korrika* ye perimportante la conocencia del alrodiu nel que medra y, dientru d'él, la existencia d'un noyu importante de xente col euskara comu marcu de referencia, xente pa lo qu'esti fechu actúa comu elementu dixebrador en rellación a noyos de población más grandes. Nesti noyu la rellación cola llingua ye activa, militante, pescanciada non comu una herencia arcaica, sinón comu una pertenencia que tien d'espoxigar y tresmitise. Na identidá del noyu enxértase toa una conceición de lo vasco na que s'amiesten elementos del mundu tradicional con otros pervivos na sociedá moderna ya industrializada. Esprésense per carauterístiques concretes de formes de rellación, conceutos del festeyar, importancia rellativa dada al grupu d'aconceyamientu informal, aceutación de dellos símbolos, reconocencia xeneralizada de modelos-héroes, valoración de cualidaes

específiques. Por contra, lo que sedría opuesto a la ideoloxía del noyu ta igualmente llendao y la so definición y refuga refuerza'l so pesu y la so dinámica, actuando a un tiempu comu elementu de control social.

Nun ye un ente zarráu y pue llegase a él, amás de per otres coses, pel euskara, falándolu o aprendiéndolu. Pa los que nun lu saben entá l'inxertase nel procesu de deprendimientu na *ikastola*, *euskaltegi*, *barnategi*² ye un mediu afayaízu. Otru camín ye'l d'inxertase en grupos d'asociación casual, "cuadrilles", organizaciones diverses.

Dientru'l noyu puen separtase delles estayes, porque nun ye un grupu homoxeneu dafechu. Asina, una estaya surde de la esperiencia ya importancia de la llingua presa nel mediu familiar. El so enclín na proyeición esterna del euskara empobínase a la necesidá de da-y una continuidá social trescalando l'ámbitu domésticu y les sos actividaes encartien nel sofitu de la escolarización n'euskara na enseñanza primaria y secundaria y sobremanera alrededor de les *ikastolas*. Otra estaya encadármala xente que deprendió l'euskara fuera de la familia y envereda munches de les sos actividaes a l'alfabetización y a la política amplia de la llingua. Nes distintes estayes del noyu la esmolición pola llingua y l'enxareyamientu col alrodiu cultural pue dase ensin qu'haya alcuertu con otres postures polítiques y sociales que caltengan los individuos de cada estaya. El noyu encadármase, entós,

---

² Nes *ikastolas* impártese la enseñanza primaria n'euskara. Los *euskaltegi* son les academies onde se faen cursos d'euskara en distintes modalidaes de tiempu y grau d'especialización. Nos *barnategi* desendólquense programes de deprendimientu de la llingua p'adultos en réxime d'internáu de dellos meses de duración; avecen a tar asitiaos en llugares onde la población fala euskara.

con xente de distinta ideoloxía política dientru del sector nacionalista, pero identificaos principalmente cola nomada “izquierda cultural vasca” y cola “izquierda abertzale”. Na aición de *Korrika* les distintes estayes del noyu tendrán el so protagonismu, seya dende la organización xeneral o local, seya dende la participación y mesmamente, en dellos casos, dende la más perfecha inorancia y/o dende'l vacíu.

Pasando yá al momentu concretu nel que surde *Korrika*, pernotamos que l'entamu inxértase nel movimientu d'euskaldunización fechu dende *Euskaltzaindia* (Academia de la Llingua Vasca). El grupu de xente del que desurde la idega acostina con una perllarga trayectoria de trabayu en situaciones difíciles pal euskara. Tanto ye asina que la organización *Korrika* va xuncida a la hestoria, oxetivos y cadarma organizativa d'AEK, con aniciu nel añu 1966. Dellos miembros d'Euskaltzaindia, conscientes de la situación llingüística, ven la necesidá d'afalar l'alfabetización d'un sector importante de la población. Esti enfotu cuayará a lo llargo de los años na organización de cursos y campañes en favor del euskara. Más sero, llueu de la primer *Korrika*, dirá guañando selemente un separtamientu que finará cola autonomía d'AEK respeutu d'Euskaltzaindia.

L'otru aspeutu a tener en cuenta ye'l momentu políticu nel que surde *Korrika*, seis años depués de la fin de la dictadura, na nomada “dómina de la transición”, cuandu l'alfaya d'amestadura que la oposición a esa dictadura foi pa les distintes fuerces polítiques yá escosó n'Euskadi y el cientru d'intereses ta nel repartu de poder ente los partíos nacionalistes.

Korrika entámase a los tres años de xestión del PNV (Partíu Nacionalista Vascu) y a los dos de la creación d'HB (Herri Batasuna) comu xuntura de la "izquierda abertzale". Ye más, *Korrika* emprima xustamente al otru mes de la inauguración del Parllamentu Vascu onde HB, igual que fixera enantes nel Parllamentu español toma'l determin de nun ocupar los sos escaños. Ta d'alcuertu cola so política de separtamientu de les instituciones surdies de la Constitución Española o del Estatutu de Gernika, normes coles que mayoritariamente nun acota y que nun almite. D'ehí que'l clima políticu n'Euskadi seya nestos momentos mui gafu y roceanu nos ambientes nacionalistes.

Partiendo d'esta realidá, sólo daqué arreyao al euskara sedría lo único con raigón abondu y con poder de convocatoria pa llograr postures unitaries porque, n'apariencia, pue presentar una xustificación nidia y convincente aunque más llueu pudiera enllenase, comu foi'l casu, de conteníos más políticos. Ye asina comu pue atalantase'l sofitu qu'algamó nel so aniciu per parte de les más estremaes escoyetes polítiques n'Euskadi y los patones qu'atopó nel gobiernu de Madrid cuando se-y torgó'l pasu per Nafarroa na segunda *Korrika*. Pero, pasu ente pasu, dirá viéndose que *Korrika* tien elementos que faen d'ella una aición "cafiante", subversiva pa dellos, allunada pa otros y manipuladora pa unos cuantos más. Ye asina comu'l sofitu oficial va dir amenorgando y l'apautamientu o non con *Korrika* interpretaráse nun contestu más ampliu de la vida política vasca. Nun ye un sofitu unitariu de les fuerces nacionaliegues o de la izquierda abertzale, al ver que'l PNV retira oficialmente'l so encontu mentantu que'l PSOE ta a favor d'ella nos

Conceyos. Ye más, les rocees de la cuarta *Korrika* amuesen desalcuerdos importantes na izquierda abertzale. En *Korrika* espeyen les divisiones internes que separten les distintas corrientes nacionaliegues y que se pondrán entá más a les clares na cuestión del protagonismu de la enseñanza, caltenimientu, espardimientu del euskara, igual que na so mesma actitú en cuantes a la celebración de *Korrika*.

Analizando l'aición dende la cadarma organizativa, vemos qu'apaecen nella munches de les dinámiques d'AEK que se definen comu populares y participatives y tien encontos ideolóxicos y socioculturales que faen surdir el voluntarismu necesariu pa facer trabayos que lleven munchu tiempu, llabor y xera. Asina, na organización del trabayu durante munchos meses, percálcase la dimensión grupal, los contaotos informales, la personalización de les xestiones con xente amigo nel pueblu, barriu o ciudá. L'algame d'oxetivos pequeños pero qu'ufierten rempuetes inmediates tien la capacidá de caltener l'encantu por un proyeutu que va valorase a llargu plazu. Diríemos que la díxebra o repartu de les xeres con oxetivos y aiciones concretes: la cuestación, propaganda, organización del recorriu, aiciones culturales, venta de kilómetros y en contestos averaos a la xente que lo trabaya son claves na participación y sofitu que recibe *Korrika*, que s'afita sobretoo nel trabayu voluntariu.

Centrándome nel análisis de *Korrika* con tola contestualización llingüística y política de la que falé, plantego comu tesis central que nesta aición apaez tola dinámica del noyu y un bon número de les

contradicciones, surdies unes y espeyu otros, de la situación más amplia de la sociedad vasca: las contradicciones concen principalmente a la llingua, al territoriu y a la existencia de proyeutos culturales estremaos. Entá más, cuando s'analiza *Korrika* diacrónicamente (1980-91) puen advertise los cambeos sucedíos, incluyendo un amenorgamientu nel númeru de xente que, dientru'l noyu, identificase colos oxetivos y l'andecha de *Korrika*.

De la mesma manera, y ésti ye'l puntu más cimero del estudiu, intenta demostrase comu en *Korrika*, al tiempu qu'apaecen enforma de contradicciones, téntase d'iguar dalgunes d'elles a un nivel simbólicu, medrando en distintos momentos de la carrera y al son de díxebras mecanismos una situación lliminar y una actualización de la metáfora de la xuntura vasca, sobremanera no que concina a la llingua, al territoriu y a l'aceutación o refuga d'un proyeutu cultural concretu.

Les contradicciones principales son: la continuidá-discontinuidá hestórica, xeneracional, llingüística y espacial. Los conceutos clave son: **muga** ('llende'); la rrellación ente llantar el **mugarri** ('muñón') - llantar la llingua (**hitz**); xunir la diversidá-globalizar la individualidá; percalcar les contradicciones-iguales a nivel simbólicu.

II. LA IMPORTANCIA DADA EN KORRIKA AL CALTENIMIENTO DE LA LINGUA NEL ESPACIU Y NEL TIEMPU

Comu base pa pescudar el significáu de les llectures que faen los actores sol caltenimientu hestóricu, xeneracional y espacial del euskara amuésase un pequēñu resume de los sucedíos pelos que pasó l'euskara y el repartu numéricu que presenta gūei, pa pasar darréu a ver comu eses contradicciones espeyen en *Korrika*.

L'análisis global y parcial de *Korrika* amuésamos una identificación del euskara con un territoriu, apaeciendo l'euskara munches vegaes comu la llingua única del territoriu vascu. D'otru llau, les estadístiques más nueves reflexen que l'euskara ye la llingua minoritaria d'un territoriu que n'otres dómines foi consideráu dafechamente euskaldún. Gūei la población d'euskaldunes mayores de 18 años que sabe falar la llingua ye n'Hegoalde (Euskadi Sur) un total de 355.855 euskaldunes adultos nuna población de más de dos millones d'habitantes (Olabuenaga 1984. 1ª). Dientru yá de la Comunidá Autónoma Vasca sigue siendo minoritaria magar haya fasteres de Bizkaia y Gipuzkoa onde ye nidíu'l predominiu sol castellán.

N'Iparralde (Euskadi Norte) apaez igualmente la situación minoritaria del euskara y el retrayimientu de la llingua. Los datos de 1975 incluyen 78.453 euskaldunes nuna población de 272.280 persones (Villán y Población 1980:43). Ye más, l'análisis global apunta a un amenorgamientu del euskara magar engrande'l númberu d'euskaldunes, porque esti aumentu nun se da en

proporción tala que puea camudar el desequilibriu demográficu qu'hai ente los castellán-falantes y los euskaldunes.

El siguimientu del procesu d'amenorgamientu-espardimientu dende la dómina romana fasta agora dexó conocer dalgunes de les interpretaciones que se fononando d'estos movimientos y les sos causes: polítiques, económicques, relixoses, demográfiques. Nesti panorama estudióse la importancia o la falta de los estremaos movimientos lliterarios y el perimportante papel xugáu pola tradición oral y el cleru. Ye un fechu nidu'l que, magar los esfuerzos lliterarios dende'l sieglu XVI, l'euskara nun s'inxerta na vida política y alministrativa y nun apaez nos documentos y testos non lliterarios. Yá nel sieglu XX l'amenorgamientu-espardimientu rellativu atalántase teniendo en cuenta'l sofronazu de la guerra civil y la dictadura, los movimientos migratorios hazo y fuera d'Euskadi y dende Euskadi (el casu d'Iparralde) y tamién los movimientos que surden pa l'alfabetización d'adultos, la creación de les *ikastola*, l'espoixgue del *batúa* (euskara normativizáu), la creación d'Euskaltzaindia y les dixebraes manifestaciones culturales centraes na llingua.

Si tenemos en cuenta l'allugamientu espacial de la llingua, identificáu en *Korrika* cola totalidá d'Euskalerría, vemos que la realidá nun se correspuende dafechamente con él, porque'l porcentax d'euskaldunes camuda per fasteres y territorios. El mirar un mapa d'Euskalerría onde s'aseñalen los nuedos de población euskalduno y la esperiencia d'andar el territoriu bien sollerte a los cambeos llingüísticos dexa nidia la

francedura del euskara comu resultáu de tou un procesu hestóricu onde les llendes camudaron y amenorgaron ensin que se puean dar esplicaciones lliniales o reduciles sólo a un procesu d'amenorgamientu creciente. La realidá fala d'un procesu de contáutos ente les poblaciones y d'influyencies llingüístiques que mozcaron la cadarma de la llingua y el so allugamientu espacial (Olabuenaga 1984:10-11). Tamién s'afita la so desaparición en munchos llugares y de resultes, la francedura de la tresmisión caltenida dafechamente. Veremos darréu comu, pentedies la presencia de los estremos xeneracionales, tresciende esa francedura.

Los estremos del ciclu de la vida: nenez-vieyera comu indicadores de la continuidá.

Lo mesmo que n'otres cultures, la importancia del papel socializador de la familia na tresmisión de la llingua, valires ya identidá étnica perafitase nel casu vascu (Pérez Agote 1984:88-92; Gurruchaga 1985:311-335). Entá más, camiéntase comu fundamental por cuantes "el fenómenu llingüísticu se apoya, más que en una opción personal, en la dinámica de un procesu de comunicación natural, insustituible entre los padres y los hijos" (Euskaltzaindia 1979:85). El caltenimientu del euskara pescúdate xunciu dafechu al alrodiu familiar y al enclín de los sos miembros: pas, güelos ya otros parientes. L'enclín positivu de la familia ye básicu ya indispensable pal caltenimientu y esposigue de la llingua (Ibid.:85-101). Pola cueta y por mor del status d'amenorgamientu de la llingua y la mengua nel número

de falantes, el caltenimientu xeneracional francés y con él la forma de tresmisión considerada comu natural (Sánchez-Carrión 1981:53-55).

En *Korrika* tresciende la situación, actualizándose la existencia de la tresmisión natural lo mesmo nel planu real que nel simbólicu, pela presencia y protagonismu de xente de toles edaes, pero permarcando la de los nenos y los vieyos.

Los nenos inxérense na aición al mesmu tiempu y compartiendo'l mesmu territoriu que los mayores, asumiendo'l protagonismu que corresponde a los que lleven el "testigu". Nesta aición lo que se ta faciendo ye percontiar l'adeprendimientu del euskara y n'euskara cola reciella que trabaya representando les escueles onde estudien: públiques, *ikastolas*, privaes. Axúntense tamién pentemedies de les *Korrika-txiki* que se faen en munchos llugares el día enantes o'l mesmu día que pasa *Korrika*. Éstes son un semeyu de la carrera oficial y los nenos remanen la esperiencia del total, magar a más curtia escala. Esperimenten el recorriu d'un territoriu, glayen conseñes, lleven pancartes y viven l'aniciu y l'acabu. Llabren el so universu infantil, qu'espeya'l mundu de los mayores.

Korrika ye tamién una forma de socialización informal na tresmisión de valores y conteníos étnicos. Al facese nel espaciu públicu y nun marcu nel que los nenos tienen acutáu'l so protagonismu, l'aición ufiérta-yos una riestra d'esperiencies fuertes y estremaes. Dase una xuntura ente identificación d'una situación y el compromisu de facer daqué que nel casu de *Korrika*

xúnese al euskara, el so llugar na escuela y na comunicación nel ámbitu públicu.

La creyencia de que la llingua ye patrimoniü de toos nun quita pa que na práutica seyan los adultos los que decidan. Magar ello, per un curtiu tiempu inxérese a los nenos nuna esperiencia de participación popular. Nuna sociedad con una tradición enllena de contino de reivindicaciones polítiques y culturales, con una esperiencia entá percercana de sapozamientu llingüísticu y cultural, l'inconformismu quedó arreyáu a la esperiencia de la vida diaria. Asina, *Korrika* y la manera comu inxere a los nenos nella, pue mirase comu una aición socializante onde remanen l'inconformismu y la reivindicación comu elementu positivu y de xuntura. Esto dase coles esperiencias en grupu, cola participación masiva, coles conseñes que falen de la xuntura d'un pueblu y d'una llingua, nes pancartes, nos cartelos anunciadores.

El perafitamientu de la xuntura familiar de la que falemos va espresándose a lo llargo'l recorriu col inxerimientu, xunto colos rapacinos, de distintos miembros de la familia, sobremanera al atapecer o en díes de festeyu. Ye una actividá llantada na vida pública, especialmente nos díes llibres onde ye vezu ver ensames familiares "andechar" dando una revolada, caminando sele.

Un pesu asemeyáu al que se-y da a la participación de los nenos en *Korrika* dáse-y tamién a la de los vieyos, finxando con esto los dos estremos de la manifestación xeneracional. Anque la so participación en númeru nun

seya tan bultable comu la de los nenos y mozos, sí lo ye na importancia y nel significáu que se-yos da. Poro, valórase con especial pricurú'l retañu que la so asistencia puea tener ente'l públicu. D'ello entós la presencia de Pierre Laffite n'Iparralde y la de José Miguel de Barandiarán o el bertsolari Balentín Enbeita n'Hegoalde, que tienen un valir precisu, mesmo que la d'otros personaxes con permunchu raigañu local. Conséñense corrientemente los años de caún, la so importancia y el porqué tan significativu de la so presencia. La semeya de Barandiarán nos periódicos al otru día de percorrer el kilómetru 92 na primer *Korrika*, el fechu de que nun-y importare acostinar a los 92 años col fríu y l'agua d'una nublada mañana d'avientu tien munchu más poder qu'un articulu sol determinín d'espreganciar l'euskara peles cais.

Con estos exemplos amuésase una visualización del caltenimientu del euskara y esperiméntase'l pasáu inxertáu nel agora. Frente a la realidá hestórica de que'l númeru de falantes d'euskara amenorga y de qu'hai families onde s'esmució na xeneración más nueva, en *Korrika* proyéutase'l caltenimientu con puxu y fuercia acotando cola presencia de los dos estremos: nenos y vieyos.

III. EL SIGNIFICÁU DE LES LLENDES TERRITORIALES

La mio propuesta ye que'l fechu d'arrebllagar perriba la dixebrada territorial y la francedura espacial de la llingua enraigónense na tradición cultural, aunque agora s'amuesen nun contestu modernu, propiu de la sociedá

industrializada. Poro, peñeraré los conceutos de **muga** y **frontera** y de la rellación **mugarri-hitz** ('muñón'-'pallabra') pa depués pasar a ver el so discursu en *Korrika* no que **cinca** a les contradicciones llingüístiques y territoriales qu'esisten.

La pallabra **muga** ('llende') **cinca** a les llinies divisories que se facien na tierra pa finxar la estensión d'un territoriu de propiedá privada o coleutiva (Barandiarán Op.cit., 1972:I:173). Les más importantes yeren: les que llendaben el común d'un coleutivu; les que permediaben ente dos o más comunies y les qu'amuñonaben la estremadura d'un terrén que levantase rocees y discutinios. P'aseñalar la *muga* emplegábase unes piedras llargues, soterraes en parte y nomaes **mugarriak** ('muñones') (Barandiarán Ibid.) qu'en dellos casos podien ser mozcadures del terrén o cualquier otra seña. Asina por exemplu, la seña visible d'una cruz nuna peña pue camudala en **muñón** (Zubiaur Carreñi 1978: 256). Delles vegaes al **muñón** marcábase-y comu seña de propiedá'l nome del pueblu o una cruz y pa facelu de notar nel alrodiu llantábase-y a los llaos unos regodones comu testigos.

Rellación mugarri-hitz

Propongo que'l fechu de llantar un **muñón** equival al fechu de "dar pallabra de", daqué pervalorabile na cultura vasca. El *mugarri* bien podía definise comu un pautu so les llendes espaciales que lleva inxerida la reconocencia de la esistencia d'una propiedá, seya privada, seya común. L'aición de dar a daquién "pallabra

de” ye a un tiempu la manera d'afitar llandes en cuantes a la rellación con otra persona. Pue interpretase comu una forma cultural de derromper cola ambigüedá, la indefinición, el nun saber ónde ta l'otru, porque al dar “pallabra de” la persona esclaria'l so asitiamientu. Con eso, una yá “sabe de qué pie acoxa”. Al tar el *mugarri* rellacionáu con un pautu, faise seña de la pallabra dada. Ye un documentu permanente y un paralelismu ente'l *mugarri* que marca la llende a nivel físicu y la pallabra que lo fai a nivel simbólicu.

Afondemos nesta amestadura dende la seriedá cola que se pescuda'l frañimientu de la pallabra, ye dicir, el mover de sitiu'l *mugarri*. Lo mesmo si ye de propiedá privada que del común, cúntase nes lleendes qu'esti fechu trai apareyada siempre la perda del sosiegu hasta que'l responsable nun reutifique. D'un llau ye un fechu esternu (el cambéu del *mugarri*) y d'otru, cinco dafechamente al mundu interior suxetivu ya intanxible de la persona. El muñón simboliza la pallabra y l'individuu que france'l pautu so la propiedá de la tierra ha llevar castigu. Pola cueta, el sen ye más ampliu y trescala lo concreto pa pasar a un sentíu xeneral de francimientu de pallabra. Al nun respetala, el responsable acostina coles consecuencias del castigu, ye dicir, cola pallabra francida que se tresforma en fardu abegosu. D'ehí que se diga que'l tramposu “después de que murió andaba cargado de tejas por las noches y gritaba: ¡Qué carga!” y que sólo se diba llibrar d'ello si lo dexaba onde lo coyera (Barandiarán. *Ibid*:174). La pallabra cumplida nun pesa porque “ta fita”, mentantu que la francida pesa porque ta fuera sitiu y hai qu'acolliñar con ella simbólicamente. Pela pallabra francida tórnase, per un llau, a la rocea nes rellaciones

personales pero per otro, hai ocasión pa dar una definición negativa. Dende'l contestu xeneral vascu cuidu que ye meyor francer la pallabra dada, por malo que seya, que'l nun dala enxamás; y ye porque nesti casu nunca se sabe ónde tán les llandes del otro.

Asina, el pesu de la pallabra nun ta en sancionar la esistencia d'una propiedá, ye'l fechu en sí, llantar el *mugarri* ("dar pallabra de") lo que dexa al acontecimientu trescalar lo inmediatu, perfaciéndose espresión de significaos más grandes. L'entrellazáu ente *mugarri* ya *hitz* ye'l que fai qu'una aición individual, comu podía ser el francer la pallabra sol drechu de trabayar una tierra, tresciende la pura individualidá porque foi pautada pola comuña, pol pueblu. A un tiempu, esa pallabra, al dase nuna llingua concreta tien, amás del so significáu, el valir que se-y da comu ferramienta de comunicación, d'identidá, comu seña de caltenimientu que nel casu del euskara yá quedó dibuxáu enantes.

La importancia de les llandes y el respetu por elles quedó conseñáu nos rituales que se vienen celebrando dende pervieyos tiempos y que regulaben los drechos d'herba, agua y alzada del ganáu. Destacaremos el ritu del "Tributu de les tres vaques" que se fai añalmente de parte agostu y que robla'l contratu ente les comuñes de Bearn y Roncal pal aprovechamientu de dellos de los puertos y del agua, pautu qu'esiste a lo menos dende'l sieglu XIV (Fairén 1946:292). Yá nel documentu del 1375 apaez nididamente conseñada l'amestadura *mugarri-hitz* al dicir que: "mandaron (Fairén 1946:275-276) se fijaran los mojonos en que había de celebrarse la entrega de las tres vacas". Y nel testu del ritual dizse que se sella'l xuramentu cuando

los representantes de los Xuraos de les villes de los valles d'El Roncal y Bareton entecruzen les manes sobre'l muñón.

Comu contraste, pasemos a ver darréu lo que lleva arreyao'l conceutu de **frontera**.

L'afitamientu y desendolque de la frontera

Magar Los Pirineos seyan raya natural nel afitamientu de la frontera franco-española, l'allugamientu de la llinia nos cumales del cordal fraya la xuntura étnica y llingüística de los pueblos de la fastera (Ibid.:39-40). Los 435 kilómetros del cordal dende El Mediterraneu a L'Atlánticu son una unidá xeográfica y una rexón dixebrada culturalmente que destaca pola so diversidá y ta estremada políticamente polos dos estaos vecinos, el francés y l'español (Gómez Ibáñez 1975:1,9). Ye más, na mayor parte de la llinia la raya afitase nos *mugak* llantaos hai siglos per pautos y una razón de ser dafechamente distintos de los teníos en cuenta al facer la frontera. Los pautos valieron tamién comu instrumentos comerciales y políticos porque p'afalar el comerciu na fastera los puertos los trataos curiaben pol pasu de persones y faciendes. Los habitantes d'un valle podíen andechar colos vecinos. Delles veces yeren pautos de paz que se facien fuera parte los poderes estatales de Francia y España. Depués del sieglu XV, magar les continues guerres ente los dos estaos, hubo pautos ente valles que caltuvieron la paz, al marxe de les griesques entamaes polos respetivos reis. Hebio casos nos qu'habitantes de los valles negáronse dafechu a garrar les armes tanto a

favor d'un estáu comu del otru acoyéndose a los determinos de les faceries medievals. Más sero, cuando la raya tuvo afitada, hubo casos, comu por exemplu la campaña de Napoleón na península (1812), nos qu'habitantes d'entrambos llaos resistiéronse a entrar nella y collaboraron pa caltener los puertos en paz. Nos tres siglos de guerres ente Francia y España, escasa vez Los Pirineos se vieron entemecíos nelles (Gómez Ibáñez Ibid.:44-45).

El caltenimientu llingüísticu ye otru valoratible aspeutu de la rellación ente los valles. Afitase nel espardimientu y algame de los pervarios dialeutos y subdialeutos que bien poco tienen que ver coles concordancies de les decisories polítiques de güei (Gómez Ibáñez Ibid.:20). Persábese qu'ente'l valle de Baigorri y el d'Aezkoa falábase'l mesmu dialeutu Baxo Navarru Occidental con dellos subdialeutos. Dexando a un llau los valles, podía espardeise esta comunía llingüística perriba de la frontera a otres fasteres, comu pasa col dialeutu llabortanu mayoritariu n'Iparralde y que se falaba tamién n'Hegoalde: Zugaramurdi y Urdax en Nafarroa (Ibid.:/198a/).

La frontera afitada polos estaos español y francés vien de 1659 cuando los representantes de los dos poderes, Luis de Haro por Felipe IV y el Cardenal Mazarino, primer ministru francés, firmaron el Pautu de los Pirineos na Isla los Faisanes metanes el ríu Bidasoa. Anque inxería les cláusules so les limitaciones fronterices ente los dos estaos, empobinábase principalmente a finar coles amarraces ente Francia y España. Pola cueta, el llugar fitu nun se precisó hasta'l Pautu de Baiona (1856-1866)

(Gómez Ibáñez Ibid.:43-45; 47). El principal calter del pautu foi perseñalar les riegles xurídiques aplicables a cada parte y crear l'organismu internacional permanente nomáu “Comisión de los Pirineos” (Descheemaeker 1941-45: 242-243). La dixebra caltuvo na mayor parte los casos les vieyes divisiones feches ente los valles y perfeches nes facerías hasta puntu talu que munchos de los muñones fueran *mugarri* per más de cincú sieglos (Gómez Ibáñez Ibid.: 47).

Pero'l sen que se-y daba a la frontera, aunque coincidiera en delles coses, yera distintu dafechu del que se-y daba a la *muga*. Apareyaba la reconocencia de les dixebres perfeches dende vieyo, pero agora estes dixebres inxertábense n'otra categoría: la frontera. Llexitimábenles los estaos cola reconocencia llegal de los poderes de Francia y España, poderes despreciaos polos habitantes de los valles a lo llargo la hestoria al facer pautos económicos y alcuerdos de paz pela parte de so que, comu diximos, enveredábense precisamente p'amosar la so independencia respeuto de los oxetivos y aiciones guerrerres qu'espardien y exercien los reis de los estaos correspondientes.

Ratificar unes llandes nun apareya, en resumies cuentas, el nun trespasales. Ye más, William A. Douglass percalca la importancia de la “porosidá” de la frontera en cuantes a la relevancia de les rellaciones de parentescu y semeyanza, del contrabandu y de factores económicos comu los contratos de pallabra o de firma pal emplegu de tierres, drechos de caza y pesca, salida d'homes y muyeres pa trabayar temporariamente n'Iparralde y en Francia (Douglass, 1978: 40-52).

El contrabandu (*gaulana*) o trabayu de nueche taba yá tan afitáu que, cuandu se fai la frontera, vese que va ser imposible de torgar porque venía yá dende tan antiguo y había tantos pasos francos que sedría imposible guardalos toos. El comerciu de ganáu, pan, tela, aceite y otres necesidaes seguirá darréu hasta'l sieglu XIX (Gómez Ibáñez Ibid.: 48) y medrará na primer y segunda guerra. En xeneral, el contrabandu contribuyía graniblemente a la economía de les poblaciones de la frontera, tal comu lo documenta Douglass pa Etxalar (1977. Vol.II.:24-27).

Amás de ser granible ye un mediu de vida respetable pal que lo trabaya. (Gómez Ibáñez Ibid.: 54, n^o22). El contrabandu ta entós muncho más rellacionáu cola frontera por cuantes que representa una actividá furtiada no que cinca a les llendes internacionales. Casu contrariu sedría una actividá pa facer a cualquier hora del día y ensin el riesgu nin el beneficiu eocnómicu qu'enzarra.

Anque tolos alcuerdos internacionales falen del conceutu de frontera y hai fechos abondo que recuerden de contino la so existencia: aduanes, controles, pasaportes o operaciones de control (meyor conocíes comu "operaciones-filtru"), el conceutu de *muga* y nella la "porosidá" foi quien a bien caltenese hasta güei.

La tradición de los pueblos de la llende pa valir d'abellugu o esiliu políticu, tal y comu queda bien demostraos nel casu d'Etxalar, (Douglass 1978:41) caltúvose. Na Guerra Civil y na Dictadura los pueblos y les villes de la llende del sur, comu Hendaia, Baiona, Doribana o Lohitzun xugaron un perimportante papel

acoyendo a munchos fugaos d'Hegoalde. Y nos caberos años los asesinatos contra refuxaos políticos y militantes d'ETA n'Iparralde pervalieron pa reforzar el significáu de la oposición *muga-frontera*, ritualizándose'l so pasu tal y comu conseña Begoña Aretxaga (1985: 51-51).

De tolo dicho despréndense les diferencies qu'hai ente'l conteníu de los términos *muga-frontera*. El primeru esmuzse nel tiempu arreyáu al repartu igualitariu y proporcional de dalguna de les fontes de riqueza más cabezales d'una economía agrícola y ganadera: yerba, agua, madera. Los *mugak* son parte de la hestoria local y aseñalen nel espaciu el valir de la pallabra que se simboliza na piedra que queda fita hasta que se vuelva pautar el so allugamientu. Los rituales refuercen el pautu y fáenlu más durable pentemedies la importancia que se-y da a la pallabra. Pa que seya respetáu dáse-y un valor moral y ye una forma de reconocencia de los drechos ayenos y el curiala, un valor daqué pervalorable pa les persones y pa les comunies.

La *frontera*, por contra, ye creación y resultáu de pautos internacionales, apareyaos a la creación d'estaos. Anque munches vegaes se sofite nos *mugak*, el so xaciu ye dafechamente distintu magar que pa munches persones, sobremanera nos pueblos de la llende, nun encartie'l so sen col de persones que viven más lloñe. Esto va xuncio al beneficiu que saquen del averamientu y sobretoo de les actividaes del contrabandu. Pola cueta, comu yá vimos, l'intercambiu conviértese en contrabandu al imponer una frontera y con ella la regulación del tráficu de persones y coses. Igualmente hai artículos con ventes y

beneficios que surden precisamente de la existencia de la frontera y de las situaciones políticas y económicas de los dos estaos. Casu de rocees políticas ente ellos el pasu de persones conviértese nuna actividá criminal o subversiva. La frontera caltiénse y percaltiénse dende los centros del poder estatal, Madrid y París nel nuesu casu, sancionada pola ratificación de les lleis escrites nes que se despliquen les sos carauterístiques. Los símbolos esternos de la so existencia sofítense nos dispositivos policiales de los dos estaos, les muries, los puestos d'aduanes, los requilorios de pasaportes o documentos d'identidá y los pocos miramientos colos que s'abren y se zarren. Munches vegaes la frontera ente los estaos fizo xorrecer actividaes económicas y políticas "furtiaes". N'otres viose comu un pilancu pa la comunicación de causes políticas contraries a los estaos dominantes. Ye un llugar dixebráu, onde'l significáu de les manifestaciones y reivindicaciones prinden una fuerza perespecial.

Fuera parte del porgüeyu económicu que la frontera ufiertó a individuos y comunies, poles circunstancies que s'axunten nel casu vascu, pa munches persones ye una primidura esterna, resultáu de pautos internacionales muncho más que d'alcuerdos internos. Poles circunstancies políticas de la Dictadura y polos acontecimientos de los postreros años, la frontera ye pa muchos seña de torgadura, sen que tamién se recoyó na lliteratura oral y escrita, sobremanera na obra d'Orixe *Euskaldunak* y tamién en *Xalbador*.

Vamos ver, darréu, les interpretaciones que se-yos dan en *Korrika* a estes dixebres y divisiones.

IV. LA RITUALIZACIÓN DE LA XUNTURA DEL TERRITORIU

Falaráse de los enlaces col pasáu pentemedies la tradición de los *korrikalariak* ('corredores') y los mecanismos y movimientos qu'enzarra'l ritual y el so vanceyamientu colos rituales de llendes.

De cote a los distintos poderes políticos que glayen y curien pola dixebra fronteriza d'Euskalerría, *Korrika* proyeuta una imaxe de la xuntura territorial mentantu que caltién les dixebres ente territorios, conceyos, pueblos y barrios. El mensaxe tresmítese en cartelos, conseñes y sobremanera pel fechu de travesar tol territoriu. Van dexándose sol paisaxe señes (*mugarriak*) que son ximuestreres de pasu y van dando mensaxes so la territorialidá.

Na aición danse dos movimientos constantes: ún, llinial, d'entainar haza la meta y l'otru circular, endolcáu, que pieslla territorios concretos. Yá dende la primer *Korrika* apaez el mapa enteru d'Euskalerría ensin referencies territoriales, de llendes o continentales. La silueta apaez estremada, recortada, aparte de cualquier alrodiu xeográficu, peninsular ya européu. Pel diseñu, igual podía ser una isla qu'un continente. Los únicos escatafinos son internos, vanceyaos al camín de *Korrika*, perseñalando los nomes de dalgunos sitios, comu les cabeces de los territorios a los llugares de salida y d'aportada.

La tradición de los korrikalariak

Al mirar cómo se va delineando y algamando'l camín en *Korrika*, espéyase nidiamente la miesta qu'esti acontecimientu modernu tien colos vezos y la ritualización de les *muga*, de les que yá falemos nel apartáu anterior, y cola tradición de los *korrikalariak*.

Na cultura vasca la importacia que se-y da al esbayamientu de la *indara* ('fuerza') ritualízase nos deportes rurales ente los que destacaremos les competiciones sofitaes nel recorriú d'un territoriu determináu. Son carreres de fondu nes que dos participantes que fexeron una apuesta percuerrén por términu mediu ente 10 y 20 kilómetros, llegándose en delles ocasiones hasta los 100 o más. Tradicionalmente celebrábense en terrén abierto, per caminos y carreteres. Güei fáense en places, frontones y sobreeo en llugares zarraos comu puen ser places de toros. Esta modalidá ye ximuestra del aguante al galdimientu y a les rabaseres del tiempu; l'adautación a correr pel día y pela nueche; l'afayase a saber tanto gastar comu aforrar enerxía; cuntar col sentiu de la orientación pa saber ónde se ta en tou momentu y la conocencia del recorriú pa ser quien a escoyer el camín más curtiu. Antiguamente nun se daba'l recorriú esautu, dábense sólo los puntos de partida y d'aportada y l'andarín yera llibre d'atopar los sos atayos.

Hai recorriós que se fixeron célebres poles competiciones y que tienen comu puntos de salida y llegada pueblos o ciudades. La mayoría d'estes faciense nun alrodiu popular nel que los competidores tienen xente que-yos podía echar un gabitu y los sos triunfos y

derrotes yeren celebraos y ruxíos en conceyu porque munchos d'estos duelos trespasaben la comuña y enfrentaben a pueblos. Pa evitar entós que la suerte pudiera influir nel resultáu, mirábase d'atopar trayectos fitos. La xente de los pueblos interesaos treslladábase al llugar de la llegada y el recorriu y l'acabu deveníen siempre en folixa, comu perbien conseña *Orixé* (Aguirre Franco Ibid.: 301-311).

Munches de les cualidaes físicas que s'atribuyen a los *korrikalariak* apaecen nos participantes de *Korrika*. El trazáu del camín espeya la bayura ecolóxica d'Euskalerría y poles mesmes tamién la bayura na configuración del terrén: llanes, puertos, güelgues a la vera la mar... que van xuncíos a pergandes diferencies climátiques magar seya nuna mesma estación del añu. Hai que dicir que *Korrika* tiense entamao n'époques distintes del añu: de parte iviernu *K-1* y *K-3*; per primavera *K-2*, *K-4* y *K-5*, con unes carauterístiques climatolóxicques estremaes. L'ésitu de *Korrika* nun depende del pasu de la carrera per terrén amañoso o con tiempu bonaz, aunque esto puea afalar la participación. La resistencia, el correr en terrén malo de monte, n'ermos o con temperatures baxes son afalamientos y maneres estremaes al evaluar la carrera. L'alrodiu popular, la identificación local y la participación competitiva que conseñemos al falar de los *Korrikalariak* tán tamién bien presentes en *Korrika*. Los planificadores xenerales de *Korrika* faen el recorriu xeneral y cada pueblu fai'l de so, quedando al cargu de cubrir los kilómetros que-y cinquen y d'encadarmar les actividaes culturales y de festeyos. Con esto demuéstrese la capacidá d'iniciativa y

de convocatoria y compítese colos barrios y pueblos averaos.

La importancia que se-yos daba nes competiciones tradicionales a los puntos de salida ya llegada hasta'l puntu d'especificase siempre'l nome de la plaza o del llugar, aseñala tamién en *Korrika* l'envis de la carrera y tien conteníu simbólicu. Les dos primeres imprimaron na Universidá d'Oñati y na Plaza de los Fueros d'Iruñea respetivamente, mentantu les caberes surdieron de llugares centrales d'Iparralde y Hegoalde. Los acabos diéronse cronolóxicamente en tres de les cuatro cabeces d'Hegoalde: Bilbo, Donosti ya Iruñea. L'otru foi en Baiona. Pasando a otru nivel, lo más señalao na escoyeta de los llugares d'Iparralde y Hegoalde ye lo qu'apurren a la configuración del total territorial y llingüísticu, lo mesmo nos anicios que nos acabos. Pa esto escoyéronse llugares céntricos y quien p'axuntar el mayor número de xente y tener amás l'espaciú necesariu pa los festeyos. Los puntos de partida y aportada de cada pueblu engabiten a que l'oxetivu xeneral de *Korrika* d'afitar la xuntura del territoriu, vaiga perfaciéndose pentemedies de la identificación de la xente con una parte d'ésti. Les conseñes que falen de la totalidá d'Euskadi proyeuten la visión de lo que, de distinta mena, se va diciendo nos pequeños recorriós que van faciéndose pasu ente pasu.

La recuperación del territoriu y la so rellación colos rituales de llendes

Hai momentos en *Korrika* nos que, amás de reclamar la xuntura del territoriu, perfáise tamién la recuperación

simbólica de parte d'él, inxiriendo per fechos concretos les más variaes reivindicaciones del llendamientu xeográficu y llingüísticu d'Euskaleria. Ye más, llántase una continuidá col pasáu ritualizando les llendes. Nesos momentos, lo mesmo p'aseñalar el recorriu que pa señalar el llugar onde tien de dase'l cambéu del testigu, empléguense permunches señales: davezu son los finxos qu'hai llantaos a lo llargo la carretera, pero hai tamién delles otres comu palos de la lluz, espeteres, balcones, pontes, ilesies, fábricas, gasolineres... que se remanen comu *mugarriak* al da-yos el númberu correspondiente del kilómetru nel recorriu de *Korrika*. Estes señes apaecen polo corriente en suelu, al pie del monumentu o estructura que s'emplega comu referencia.

Otres tribes d'aseñalamientu surden comu reconocencia a persones venceyaes d'una o otra mena al sofitu de la llingua y cultura vasques. L'alcordanza y la manera comu s'actualiza esta reconocencia va inxertándose no que yá se perconoz comu "los vezos de *korrika*". Vayan comu exemplos el monumentu levantáu a Xabier Exeberri, el nenu que morrió atropelláu depués de finar el so recorriu en *Korrika-1*, onde se fai siempre una ufierta en cada *Korrika*. En *Korrika-5*, nel pueblu d'Ustaritze n'Iparalde, llantóse una placa d'alcordanza nel llugar onde l'euskerólogo Pierre Laffite corriera'l so kilómetru (Egin, 2.06.85:29). En Bilbo llantóse un retueyu de carbayu nel Monte Gorbea, nún de los xardininos d'enfrente'l Muséu de Belles Artes y una placa con ún de los poemas de Gabriel Aresti (Egin, 7.06.85:3). Y la cai Alameda de Recalde de Bilbo quedó marcada pa siempre comu "el kilómetru de Santi" n'alcordanza de Santiago Brouard.

Por embargo, el ritual cimeru de llendes correspuéndese col trespasu la *muga*. La referencia déxase yá sentir dende l'empiezu *Korrika*, ye la seña central a lo llargo la carrera y ún de los “puntos en caldia” d'ella. El pasu pon siempre en fierros a la xente pola presencia de la policía y polos consabíos trámites de presentación de papeles.

En *Korrika*'l trespasu la *muga* diose en dambes direiciones y a distintes hores del día, de la nueche, de la selmana y del añu y pue lleese comu enfotu d'ocupar el tiempu ya l'espaciu. Vimos yá que la frontera tien los sos raigones nel tiempu hestóricu. El pasu pue ser, asina, un fechu simbólicu d'arrebllagar percima'l mesmu (días y nueches, hores, meses, estaciones y años). Y al esparde la frontera ocupando un territoriu tou a lo llargo, el trespasala per distintos llugares ye una visualización del enfotu de querer dir atrás na marcha'l tiempu y tornala *muga* otra vuelta. De la mesma manera, nos distintos momentos del ritual, la xuntura llingüística y l'asemeyu étnicu caltiénense y perafitense.

En *Korrika* emplégase la pallabra *muga* pa tolo que cinca a les llendes xeográfiques de los territorios d'Euskadi Norte ya Euskadi Sur y *frontera* cuandu se fai precisu iguar dalgún papel o cuandu surden problemes. La negación llingüística de la frontera empobínase a esborriar la realidá y dende una interpretación simbólica sedría daqué asemeyao al fechu de llantar otra vez el *mugarrí* nel so sitiu. Pola cueta, los mesmos problemes qu'apaecen nel trespasu la *muga*, la tensión, son ximuestra de la contradicción ente los distintos significaos que se-y dan.

El movimientu llonxitudinal y concéntricu

Na aición de *Korrika*, danse dos movimientos estremaos y constantes: ún d'avance dende l'aniciu haza la meta y otru circular, endolcáu. L'oxetivu cimero de *Korrika* ye algamar la meta. Poro, a lo llargo de tola carrera rúxese de contino'l nome del llugar d'ú salió y el d'aportada. La fras "*Korrika es da gelditzen*" (*Korrika nun aparta*) repítese de siguió anque camude'l ritmu según el terrén, la marcha que puean caltener los corredores o les acoyides y otres actividaes que se van iguando al so pasu. Hai enfotu de dar esa imaxe de movimientu continuu perriba'l tiempu, los llugares, les dixebres polítiques... comu quedó perafitao al apregonase la cuarta *Korrika*. Empléguense símbolos comu la flecha y el rayu que percontien velocidá y direccionalidá.

El movimientu circular ye, al tiempu, dual: ún más ampliu, qu'atropa simbólicamente tola Euskalerría y l'otru, que va amestando al so pasu los distintos pueblos y llugares. El primeru correspuéndese col recorriu xeneral que va perfaciendo la *muga* que marca'l territoriu en rrellación a les fasteres averaes (la de Francia d'una llau y la d'España d'otru). El segundu, más específicu, va señalando nos distintos llugares: ciudaes, pueblos, barrios, cais... lo que'l recorriu más ampliu simboliza pa tol territoriu (la xuntura xeográfica) pero actualizándolu a niveles más pequeños. La imaxe que s'espeya sedría la d'un torbolín que dientru del círculu más grande va estruyendo'l movimientu circular, afitando con ello'l movimientu endolcáu.

Na cultura tradicional los *korrikalariak*, comu viemos, facien perdavezu recorriós nos que tornaben al puntu de salida cubriendo na so fazaña un territoriu concretu. Esti conceutu de zarrar una fastera xeográfica cola aición física de caminar o correr per ella alcontrámoslu fundamente enraigonáu nos *Iñauteriak* ('Antroxos'). sobremanera nos de Nafarroa que, con dellos camudos, entá siguen festexándose güei.

En *Korrika* apaez esta mesma carauterística de pesllar, alrodiar, zarrar un recorriú afitando asina les llendes y reclamándolu, estremándolu, perfaciendo con ello un espaciu lliminar onde'l tiempu ordinariu desapaez, les actividaes diaries tresfórmense y l'aición de zarrar garra un simbolismu actualizáu. Tresciéndese la realidá que s'enzarra. Al mio paecer ye un exemplu de l'aición de zarrar (*ertsí*) de que fala Zulaika (1987:27-28). Poro, nel recorriú peles ciudaes y pueblos, *Korrika* va travesando les cais, alrodiando les places, inxertando los barrios.

Vemos comu s'algama en *Korrika* la plasmación de la xuntura territorial d'Euskalerría atopando una riestra mecanismos, venceyaos unos al movimientu físicu, llinial o concéntricu y otros con un calter acordador y simbólicu. Too ello xúntase pa dicir el mensax de manera llamativa, guapa ya enraigonada na cultura.

Parte perimportante del ritual de *Korrika* ye la dixeбра simbólica que se fai del territoriu pela manera que se percuerre y el significáu que se-yos pue dar a los movimientos principales de direición ya inxertamientu. El primeru caltién l'enfotu nel caminar contra la meta

fasta algamala. Recueye la progresión nel tiempu, minutu a minutu, hora a hora, día a día y l'avance nel espaciu kilométru a kilométru, midiendo la estensión del territoriu d'Euskalerría. El segundu zarra, estrema tolo que va pasando en ca momentu per caún de los pueblos. Lo que guarda ta sutrumío na realidá cotidiana de ca ciudá, de ca pueblu, pero les acordances, el poder de los símbolos fai que lo ordinario se tresforme en daqué extraordinario. Falar del pasáu hestóricu unes vegaes o enllazar con elementos y valires tradicionales otre faen d'esi momentu y esi llugar un estáu lliminar, daqué distinto al momentu anterior d'iguar l'aportada de *Korrika* y distinto tamién del tiempu que-y sigue al so pasu. El fechu de zarrar permite perafitar el dientru-fuera coles sos carauterístiques d'inclusión-esclusión a distintos niveles. Dientru de los dos movimientos dibúxase una aición qu'enllaza col vezu de llantar los *mugarri* p'afitar les llendes que, nesti casu, son los finxos qu'aseñalen el territoriu y los qu'amuñonen la llingua, l'euskara.

Nel casu de percorrer el territoriu va reclamándose la rellación d'esti col euskara, percalcando que ye la llingua del territoriu que se camina y qu'al dir llantando'l *mugarri* llántase tamién la llingua. Esti fechu nun sedrá igual en tolos sitios, porque n'Iparralde, onde la llingua ta viva pero anubierta pol gobiernu francés, el llantar los *mugarriak* supón una afirmación de la so existencia y una reivindicación del abandonu nel que la tienen les fuerces polítiques. En llugares onde ta yá mui amenorgada, comu en delles fasteres de La Montaña de Nafarroa, el llantar el *mugarri* ye una manera de lluchar escontra'l frañimientu xeneracional. N'Araba, La Erribera navarra, Las Encartaciones vizcaínas, ye un

actu de recuperación d'una llingua que tuvo presente n'otru tiempu de la hestoria y que s'aguarda que puea volver talo pelos euskaldunes y la xente enfotao na xera d'espardela y adeptendela. Trescienden tamién les dixebres dialeutales afitando a un tiempu los *mugarri* del *batúa*.

Si comu diz Zulaika (1987:27) “imitar un mundo, percibir la diferencia entre significado denotativo y connotativo de un cierre formal es trascenderlo” cuidamos qu'en *Korrika*, tanto nos movimientos direicionales comu nos incluyentes, y na aición de llantar los *mugarri*, lo que se ta fayendo ye zarrar un territoriu y nes sos llendes zarrar una llingua, l'euskara. Con ellos, mentantu dura'l ritual, tresciéndense les realidaes polítiques y llingüístiques que tán nididamente defínies y que cinquen dafechu a la vida diaria de los habitantes d'Euskalerría.

V. KORRIKA COMU METÁFORA DE LA XUNTURA VASCA

La esperiencia global de *Korrika* ye la d'un ritual coleutivu nel que los sos actores respuenden a una riestra d'afalamientos d'estremada triba que provoquen una llectura popular. Nel procesu ritual créase un espaciu y un períodu lliminar onde, nun tiempu cronolóxicamente determináu, faise un espaciu temporal al marxe del ordinariu, que dexa actualizar esternamente una conceición política, llingüística y una cultura propia d'una sociedá utópica. Nesi tiempu perpásense tamién les

contradicciones que cinquen sobretoo a la llingua y al territoriu, tal y comu se vieno diciendo nesti trabayu.

Korrika ocurre nun llugar y nun tiempu concretu y, por embargu, va atropando carauterístiques, imáxenes y símbolos que la faen significativa percima d'estes realidaes. Esta trascendencia perfáise al traves de la salida simbólica del territoriu actual y les sos llendadures territoriales concretes, pentemedies de referencies gráficas que tresformen la realidá y pela puesta en marcha del poder acordador d'otres realidaes físicas, tanxibles. Magar se dea nun tiempu hestóricu, la referencia a un tiempu ahestóricu del que nun puen axuntase señes, amenorga la importacia qu'ésteres puean tener pa demostrar la continuidá de la llingua nel tiempu y nel espaciu. Tresciéndese la realidá temporal, francida cola continuidá simbólica, que ye atemporal.

Vimos comu pela aición y la participación xunto col protagonismu de la llingua en toles sos dimensiones, dende la simbólica fasta la reivindicativa, surge nididamente marcáu'l sen de la territorialidá, pescanciando ésti comu la definición d'un espaciu xeográficu que contien los siete territorios y qu'en tolo llargo de *Korrika* cuayen nel conceutu *Euskalerría*. L'enfotu nel territoriu va dende la realización global que s'afita fasta'l recuentu local kilómetru a kilómetru.

Nesta reivindicación concreta del territoriu espéyase la contradicción esistente ente esta xuntura "sentida" y tresmitida de contino en *Korrika* y la realidá que correspuende a la política territorial, lo mesmo que les torgues qu'esta dixebra apurre, loxístiques en dellos

casos, polítiques n'otros. La trascendencia de les dixebradures polítiques llograse ignorando la existencia de la frontera y percalcando dafechamente'l significáu y sen de *muga*. Esa existencia de la frontera, siempre ehí, tresciéndese en *Korrika* emplegando distintes estratexes. Una d'elles ye crear imáxenes poderoses qu'al facer el pidimientu de la totalidá del territoriu de forma gráfica o cola pallabra esborrien la existencia de la dixebra. Otra ye ritualizar percuriadamente'l pasu de la frontera, afirmando colos símbolos la necesidá de tornala *muga*. El puxu del simbolismu de la totalidá territorial tresmite: el llendar rayes qu'acaben coles divisiones polítiques de güei y l'espardimientu del territoriu axuntado con ello reivindicaciones y proyeutos nuevos. Los símbolos faen posible la espresión d'un conceutu de pueblu averáu y llariegü qu'algama tolos niveles de la sociedá vasca. Esmúcense asina les dixebres sociales y les de nacencia, inxertándose los nacíos fuera d'Euskalerría, los que falen dialeutos distintos y los que se comuniquen en castellán; con ello xenérase en *Korrika* la esperiencia d'una sociedá nueva.

En *Korrika* hai de contínu una tensión por apresar la representatividá de tou un coleutivu identificáu comu pueblu y con unos raigones que se dilien nel tiempu. Poro, hai referencies de contínu a conceutos comu ancestralidá, caltenimientu hestóricu, continuidá, que perafirmen la existencia grupal y la esperiencia d'aiciones qu'afalen eses referencies, sensaciones nun tiempu non cuntable en sen humanu. Xuncio a ello apaéz el problema del patrimoniü del euskara: ¿a quién-y correspuende curialu, tresmitilu, adeprendelu?

Dase la coincidencia del poder de lo tradicional, del recordar y producir efectos que nun son midibles, la intanxibilidad como arma, les referencies a la maxa, l'emplegu davezu de llugares, persones, símbolos y aiciones. ¿Qué mecanismos son los que faen que la ritualización de *Korrika* coneute tan perfectamente con un colectivu tan grande?

Hai qu'aseñalar qu'en *Korrika* diose un procesu d'escoyeta nel que se fala, créense, vívense aspectos colos que la xente acota, de los que se faen munches llectures y que son quien a provocar una rempuesta grande y popular. Pero entós queden les entrugues nel aire: ¿Por qué s'escueyen unes y non otros d'ente toles carauterístiques posibles? ¿Qué criterios s'esbillen na selección d'elementos?

El primeru podía ser l'enclín por “resaltar”. Resaltar aquello polo que la xente puea sentir rápida y fundamente tolo que tenga un mayor efectu desencadenador y enanchador d'asociaciones y alcordanças y tolo que, atropando la diversidá, puea crear efectos de xuntura.

Un segundu criteriu tendría que ver cola capacidá d'enllazar con realidaes averaes y facer surdir una rempuesta espontánea. Pa esto ye importante la xuntura que s'afita con delles formes de comportamientu. Ye asina como s'establez, entós, la importancia dada al comportamientu de grupu, les cuadrilles, los ensames, les peñes como bases organizatives. La dinámica que xeneren fai qu'a la xente-y preste too ello, porque amesten mecanismos que refuercen les andeches

qu'axunten a la xente de mou voluntariu. L'emplegu de les redes sociales cunta con esperiencias positives pal caltenimientu de la comunicación y la identidá, comu yá se dixo que pasara nel tiempu la Dictadura. Poles mesmes, al afitase nel grupu esperiméntase la presión social, porque tar nel grupu y nun andechar taría permal visto. Lo mesmo pue vese nel casu del contéu a *Korrika* llueu que'l grupu, la comuña, el partíu nel qu'ún ta tórgalo o desaconséyalo porque supón un fechu perabegosu d'enfrentar. Esto valdría pa cubicar les retiraes na participación per parte de dellos partíos políticos (por exemplu'l PNV) dempués de la segunda *Korrika*, llueu que'esti partíu-y dixera a les bases que nun participaren y, polo contrario, el significáu de los militantes que sí lo fexeron, fuera en grupu, fuera individualmente. Tamién se constata comu, delante un patón o una torga, apaiez una necesidá cuasi primaria d'un "facer" que lleva apareyáu'l movimientu físicu. Pue ser una forma cultural de dir solucionando una esmolición, daqué intanxible, pel fechu visible y esperimental del movimientu. Ye dalgo que da la sensación de tar yá metios dafechu nel desenguedeyu del problema.

Cuandu esto se produz nuna aición d'andecha, comu ye'l casu de *Korrika*, tien un puxu que pue enanchar l'enfotu del momentu nel qu'anicien.

El tercer momentu d'escoyeta sedría'l de resaltar les carauterístiques qu'unvien a lo alloñao, lo ancestral y poro, que son quien a remanar lo pantástico ya lo utópico. La presencia d'esi calter máxicu, d'esi pueblu indomeñable ye un elementu perpoderosu. Permite referise a daqué intanxible, fuera parte del control

ordinariu pero qu'actúa magar nun se tea d'alcuertu con ello. En dellos momentos fai sentir el so poder por esi alloñamientu col que se ve tolo que ye intanxible o que fuxe del control humanu. Entá más, una sepártase y dexa d'analizar eso que paez inesplicable. Pasó asina cola desapareición del mensaxe na primer *Korrika*. Inclúyese asina la participación extraordinaria, lo inesperao, lo pantasmagórico, dientru d'esa categoría de la "maxa". Asina ye comu se va faciendo una lleenda. Delles vegaes dase la vivencia d'una dimensión relixosa pero nun alrodiu secular. Idega relixosa de trescalar el tiempu, el momentu nel que se vive, nel que se ta somorguiáu, con daqué trescendental llarao de connotaciones alloñaes, animistes, ancestrales.

Un quartu puntu p'aseñalar nel análisis de los elementos que percontien l'enfotu popular pa con *Korrika* sedría la so capacidá pa presentar visiones hestóriques estremaes, averaes y alloñaes. Magar la curtia hestoria de *Korrika*, ye posible entesacar visiones distintes del procesu. Una afitase na áxil mirada qu'amuesa'l pasu de *Korrika* en caúna de les sos ediciones. Asina ficimos nesti estudiu cola cuarta, que dexa atopar la perspeutiva sincrónica y comparativa. Esta llectura pue camudase en diacrónica col análisis de la progresión temporal que se cronometra en *Korrika* al minutu y que munches vegaes, pol ardentíu col que se vive y la carga simbólica qu'enzarra, garra una relevancia comparatible al pasu d'un periodu más llargu. Esto pudo constante na descripción de los homenaxes o nos momentos de salida y aportada a llugares importantes. El so caltenimientu nun periodu tan curtíu (1980-87) y la repetición estructural de la so organización permitió l'esporpolle d'un vezu que se

respeta y que va garrando fuerza ca vegada que se recuerda. Al mesmu tiempu la capacidá d'atropar que vien amosando dende la primera a la sétima, fai que güeyando les siete ediciones puean afitase delles xeneralizaciones sol so procesu.

Un quintu criteriu sedría la puesta en marcha de la capacidá xenerativa pa crear tradiciones y asumiles. Esto dase pela ca vegada más grande incorporación d'homenaxes a personaxes con tastu popular, dándose con ello un desendolque progresivu d'una tradición na que se vive l'alcordanza de persones que prinden en *Korrika* la categoría d'héroes culturales: los euskerólogos Ricardo Arregui y Xabier Peña, el nenu Xabier Etxeberri, el políticu Santi Brouard y el llingüista Pierre Laffite. N'otros actualizase la so alcordanza pola xera que fixeron na llingua y cultura vasca. Tamién s'amesten personaxes con una significación política aunque tenga que recalcase más el so llabor cultural, comu ye'l casu de Monzón. Ye asina comu los homenaxes s'alluguen en *Korrika* y, al marxe de lo que representen nel momentu que se celebren, van institucionalizándose comu finxu importante de la carrera.

Pa finir ta la existencia de tensiones constantes que faen surdir de so nueves dinámiques. Asina por exemplu'l pruyimientu continuu por representar a tou un coleutivu identificáu comu pueblu, amu d'unos raigaños perdíos nel tiempu. Enfotándose nello créense referencies constantes pentemedies de conceutos comu ancestralidá, caltenimientu hestóricu, continuidá, qu'afirmen la existencia del grupu y la esperiencia d'aiciones que percontien eses referencies, sensaciones nun tiempu que se desavera de

toa cuenta humana. Xuncio a ello apaez el problema del patrimoniu del euskara que, anque provoca engarradielles, tamién crea allugamientos de sofitu incondicional. Xúntense'l poder de lo tradicional, del acordar y faer surdir efeutos que nun puen midise; la intanxibilidadá comu arma, les referencies a la maxa, l'emplegu amañosu del poder acordador de llugares, persones, símbolos y aiciones.

Dende una visión micro vese'l pasáu, presente y futuru nel mesmu sucediu de *Korrika*. Vemos l'aniciu cuandu se garra'l "testigu" per primer vegada, esperiméntase de contino'l presente nos segundos qu'en cada pueblu s'identifiquen col pasu de *Korrika* y recálcase dafechu l'elementu del futuru cola perspeutiva d'aportar a la meta, al pueblu caberu.

En *Korrika* visualícense procesos que guarden dientru sí elementos diacrónicos. Na plaza d'Atharratze na cuarta *Korrika* escenificóse'l pasáu hestóricu de la llingua y el so presente. Nel pasu del "testigu" visualízase la continuidá llingüística pentemedies les xeneraciones. Nel percorriú pel territoriu espéyense les llagunes llingüístiques resultáu d'un procesu d'amenorgamientu-espardimientu que vien dándose dende hai sieglos. Nel relevu del "testigu" ente homes y muyeres pue interpretase la identificación social de los espacios públicu-priváu en cuantes a la esistencia y aceutación el criteriu de diferenciación sexual. Hai momentos nos que la referencia al pasáu, comu ye'l glayar poles vieyes posesiones onde se falaba euskara, val pal afitamientu de les reivindicaciones de güei. L'aspeutu dinámicu de la llingua y tamién el fechu de que la so esistencia va

xuncida a la xera de recreala col so emplegu constante, ta implicitu na afirmación continua de que "Korrika nun apara".

Y *Korrika*, comu viemos, preséntase comu la enerxía del pueblu qu'acostina la llingua, que la tresmite, que la respeta, que la va pasando nel tiempu (nun sen hestóricu), nel territoriu (na xente que s'asitia nun espaciu concretu), nes dixebraes formes de vida venceyaes a les variantes ecolóxicques y económicques (al recoyer la bayura de paisaxes y tierres), na tresmisión natural (les xeneraciones), nel espaciu priváu (na muyer ya los nenos), nel espaciu públicu (nos organismos oficiales), nos medios de comunicación (nos que protagonicen l'espardimientu informativu).

Ta apellidándose que l'euskara afáyase al pasu de los siglos y que val pan casa, pa la cai, la escuela, la radio, la prensa, la televisión. Recuéyense les variantes llingüístiques dialeutales y solliniase la necesidá d'una sola: **el batúa**.

Comu idega postrera hai que resaltar que'l puxu del ritual comu catalizador y tresmisor ye talu que, magar toa esa riestra d'elementos utópicos y futuristes, hai qu'almitir que la sociedá pola que s'arrana en *Korrika* sigue apaeciendo a muncha xente comu la real. Entá más, al mio entender si *Korrika* s'esmuciera, dexaría un espaciu nel que surdiría otru tipu d'aición con distintes formes de tresmisión de conteníos pero que na ellaboración de los nuevos dariense referencies del pasáu ancestral y la proyección haza una meta futura pero

averada, haciendo que too ello actúase comu alfaya de la utopía.

Bibliografía

Aguirre Franco, Rafael

1971 *Enciclopedia general ilustrada del País Vasco*
Cuerpo Anexo. Juegos y deportes vascos. San
Sebastián: Editorial Aunamendi.

Aretraga Santos, Begoña

1988 *Los funerales en el nacionalismo radical vasco*. San
Sebastián: La Primitiva Casa Baroja.

Barandiarán, José Miguel de

1972 *Obras completas*. Bilbao: Editorial La Gran
Enciclopedia Vasca. Vol. I.

Del Valle, Teresa

1988 *Korrika. Rituales de la lengua en el espacio*.
Barcelona: Anthropos.

Douglass, William A.

1977 *Oportunidad y éxodo rural en dos aldeas vascas*. San
Sebastián: Auñamendi, 2 vols.

Euskaltzaindia. Real Academia de la Lengua Vasca

1979 *Conflicto lingüístico en Euskadi*. Informe SIADECO. Resumen elaborado por Martín de Ugalde. Bilbao: Ediciones Vascas Argitaletxea.

Garmendia Larranaga, Juan

1973 *Iñauteria. El Carnaval Vasco*. San Sebastián: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.

1984 *Carnaval en Navarra*. San Sebastián: Haranburu Editor. Gobierno Vasco. Departamento de Cultura.

Gómez-Ibáñez, Daniel Alexander

1975 *The Western Pyrenees Differential Evolution of the French and Spanish Borderland* Oxford: Clarendon Press.

Gómez Pineiro, Francisco Javier

1980 *Geografía de Euskal Herria Laburdi, Benabarra, Zuberoa*. Vol. V. San Sebastián: Luis Haranburu, Editor.

Gurruchaga, Andrés

1985 *El código nacionalista vasco durante el franquismo*. Barcelona: Editorial Anthropos.

Hobsbawm, Eric

1986 "Introduction: Incenting Traditions". En *The Invention of Tradition* por Eric Hobsbawm y Terence Ranger, pp.1-14. Cambridge: Cambridge University Press.

Hobsbawm, Eric y Terence Ranger (eds.)

1986 *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pérez-Agote, A.

1984 *La reproducción del nacionalismo. El caso Vasco*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas en colaboración con Siglo XXI.

Ruiz Olabuenaga, José Ignacio

1984 *Atlas lingüístico vasco*. Vitoria-Gasteiz: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco.

Ruiz Olabuenaga, J. I., Maranon, M. A.

1983 *La lucha del euskera (Euskararen borroka)*. Gasteiz: Gobierno Vasco.

Sánchez Carrión "Txepetx", José María

1981 *El espacio bilingüe*. Burlada: Eusko Ikaskuntza.

Artículos en revistas y periódicos

Descheemaeker, Jacques

1950 *La Frontière Pyreneenne de L'Océan a L'Aragon*

Douglass, William A.

1978 "Influencias fronterizas en un pueblo navarro".
Ethnica, N° 14:39-52.

Fairén Guillén, Víctor

1946 "Contribución al estudio de la Facería internacional de los valles del Roncal y Baretons".
Príncipe de Viana, VII, pp.271-296.

1955 "Sobre las facerías internacionales en Navarra".
Príncipe de Viana, XVI, pp.507-524.

"Gabriel Aresti y Santi Brouard fueron homenajeados en Bilbo al paso de la Korrika"

1985 *Egin*, 7-VI, p.3

Zubiaur Carreño, Francisco Javier

1977 "Toponimia de San Martín de Unx (Navarra)".
Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra
Año IX, N^o27:415-462.

1978 "Toponimia de San Martín de Unx según los amojonamientos de la villa en el siglo XVI"
Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra,
Año X, N° 29:255-271.